

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98:343.974

М.Л. Грібов, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри оперативно-пошукової роботи та документування факультету підготовки фахівців для спеціальних підрозділів Національної академії внутрішніх справ

СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТАКТИКИ

Обґрунтовано актуальність дослідження питань співвідношення криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття криміналістичної тактики. З урахуванням результатів останніх наукових досліджень сформульовано авторське визначення оперативно-розшукової тактики. З метою створення теоретичного підґрунтя для розроблення концепції тактики діяльності оперативних підрозділів у межах кримінального процесу проведено порівняльний аналіз змісту криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. Визначено ознаки, що об'єднують, та особливості, які розмежують ці два види тактики.

Ключові слова: криміналістична тактика, оперативно-розшукова тактика, кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність.

Обоснована актуальность исследования вопросов соотношения криминалистической и оперативно-разыскной тактики. Проведен анализ разных подходов к определению понятия криминалистической тактики. С учетом результатов последних научных исследований сформулировано авторское определение оперативно-разыскной тактики. С целью создания теоретического основания для разработки концепции тактики деятельности оперативных подразделений в рамках криминального процесса проведен сравнительный анализ содержания криминалистической и оперативно-разыскной тактики. Определены объединяющие признаки и особенности, разделяющие эти два вида тактики.

The paper studies the correlation of criminal investigation tactics and operational and search tactics.

It analyses different approaches to the definition of investigation tactics and suggests its own scientifically grounded definition.

The paper presents the results of comparative analysis of similarities and discrepancies of investigation tactics and operational and search tactics.

З прийняттям у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) суб'єкти оперативно-розшукової діяльності (далі — ОРД) набули повноважень за дорученням слідчого, прокурора проводити слідчі (розшукові) дії, зокрема негласні. Як свідчать результати аналізу норм законів і підзаконних нормативно-правових актів та практики їх застосування, негласні слідчі (розшукові) дії (далі — НСРД) за своїм змістом збігаються з аналогічними оперативно-розшуковими заходами (далі — ОРЗ), проводяться із застосуванням тотожних методів пізнання події злочину та з використанням тих самих засобів у тому самому режимі таємності. Проте ОРЗ і НСРД суттєво відрізняються між собою за сферами застосування та правовим режимом здійснення, а саме за:

- метою та завданнями проведення;
- фактичними та юридичними (правовими) підставами проведення;
- правовим статусом суб'єктів їх провадження (якщо їх проводять оперативні працівники, то вони мають статус слідчого) і за характером правовідносин, що виникають під час їх здійснення;
- процесуальним значенням отриманих результатів;
- об'єктом, формами та методами відомчого контролю і прокурорського нагляду за їх здійсненням [1; 2].

Водночас питання співвідношення тактики ОРЗ і НСРД досі не порушувалися.

Тактику слідчих дій традиційно досліджують у межах криміналістики, а оперативно-розшукова тактика є предметом вивчення теорії ОРД. У зв'язку з цим виникає суто практичне запитання стосовно того, положеннями якої науки мають керуватися оперативні працівники під час виконання доручень слідчого, прокурора на проведення НСРД.

Метою статті є визначення співвідношення змісту криміналістичної та оперативно-розшукової тактики щодо створення теоретичного підґрунтя для розроблення концепції тактики діяльності оперативних підрозділів у межах кримінального процесу.

Досягнення означеної мети передбачає розкриття змісту криміналістичної та оперативно-розшукової тактики, проведення порівняльного аналізу.

Сьогодні у криміналістиці немає єдності поглядів щодо визначення поняття та змісту криміналістичної тактики. Відмінності підходів до їх розуміння спостерігаються як у працях вчених радянської доби, так і у працях сучасних дослідників: Г.В. Арцишевського, Н.П. Ахтирської, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, І.Є. Биховського, О.М. Васильєва, В.К. Весельського, А.Ф. Волобуєва, С.А. Голунського, А.В. Дулова, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, І.І. Когутича, В.І. Комісарова, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмичова, Г.М. Мінковського, С.П. Мітрічева, П.Д. Нестеренка, М.А. Погорецького, В.І. Попова, Л.Д. Самігіна, В.А. Саса, Н. А. Селіванова, Д.Б. Сергєєвої, А.В. Соловйова, А.Г. Філіпова, К.О. Чаплинського, М.П. Шаламова, В.Ю. Шепітька, О.Р. Шляхова, М.А. Якубовича та інших.

Комплексний аналіз досягнень цих науковців дає підстави погодитися з позицією М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої, які у 2012 році систематизували та уза-

гальнили теоретичний доробок попередників і аргументовано довели, що криміналістичну тактику слід розглядати у двох аспектах: як спосіб практичної діяльності слідчого, прокурора та захисника, спрямованої на виконання ними відповідних процесуальних функцій, а також як розділ науки криміналістики. Криміналістична тактика як спосіб практичної діяльності, на думку вчених, — це сукупність тактичних прийомів, вироблених криміналістичною наукою, які слідчий, прокурор і захисник використовують для здійснення ними тактичного впливу на психіку об'єкта, спрямованого на подолання протидії, яку він чинить (прямої, прихованої, потенційної, уявної тощо), або на спонукання його до певних дій в їх інтересах (за відсутності явної протидії), з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства. Криміналістична тактика як розділ криміналістики — це система наукових положень і рекомендацій, вироблених криміналістичною наукою щодо використання слідчим, прокурором і захисником тактичних прийомів для здійснення ними тактичного впливу на психіку об'єкта, спрямованого на подолання протидії, яку він чинить (прямої, прихованої, потенційної, уявної тощо), або на спонукання його до певних дій в їх інтересах (за відсутності явної протидії), з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства [3].

Аналіз наукових праць, у яких досліджено питання тактики ОРД [4, с. 104; 5, с. 64; 6, с. 9; 7; 8; 9, с. 4; 10, с. 8; 11, с. 148—150; 12, с. 198; 13, с. 669; 14], свідчить як про схожість позицій вчених щодо визначення елементів змісту оперативно-розшукової тактики, так і про відсутність єдиних підходів до формулювання її поняття. Зокрема, в основу визначення тактики покладено різні категорії (мислення, прийоми та способи, наукові положення та рекомендації, суб'єктивне відображення об'єктивних процесів, самостійна частина ОРД тощо); по-різному сформульовано або взагалі не зазначено її функції, юридичні засади, суб'єктів; по-різному пов'язано її елементи. Не вдаючись до критики окремих формулювань оперативно-розшукової тактики, доцільно навести результати проведеного аналізу суті цього поняття.

Тактика є складовою тих видів людської діяльності, суб'єкти яких, виконуючи свої функції, стикаються з фактичним або ймовірним опором певних сил (суперників, супротивників, ворогів, конкурентів тощо) [14; 15]. Тактика виконує функцію запобігання такому опору, його подолання або нейтралізації. Реалізація цього завдання в ОРД здійснюється через певні дії оперативних працівників, які є продуктом їх творчої розумової діяльності. Тому слід погодитися з думкою вчених, які до основ оперативно-розшукової тактики зараховують такі психічні процеси, як сприйняття [5, с. 64] та мислення [13, с. 669] оперативного працівника. Водночас оперативно-розшукова тактика має ґрунтуватися і на інших психічних процесах — уяві та пам'яті. Без уяви не можна змодельовати майбутні події, передбачити ймовірну поведінку інших людей та спланувати свої дії, без пам'яті — урахувати практичний досвід, а саме ці завдання є важливими складовими тактики. Як зазначає Д.Й. Никифорчук, тактика визначає як розумову діяльність (інтелектуальні операції) з передбачення розвитку майбутніх подій знання і досвід оперативного працівника [12, с. 198].

За результатами аналізу поглядів науковців, які досліджували питання оперативно-розшукової тактики, можна стверджувати, що під час розумових операцій (з метою прийняття рішень про власну лінію поведінки) оперативні працівники вико-

ристовують не лише результати власного аналізу та оцінки оперативно-розшукової ситуації, а й систему наукових положень і рекомендацій з оперативно-тактичного планування та досвід проведення оперативно-розшукових заходів.

Загалом аналіз оперативно-розшукової ситуації передбачає виокремлення та вивчення її складових. До їх числа вчені відносять сили, якість і поведінку протилежної сторони, власні можливості суб'єктів ОРД. Водночас до змісту оперативно-розшукової ситуації варто зараховувати й елементи, які хоча й не пов'язані із суб'єктами та об'єктами ОРЗ, але мають важливе значення для вироблення лінії поведінки та обрання певних засобів отримання потрібного результату. Це соціальні, кримінологічні, фізичні, географічні та інші умови й обставини, в яких проводиться діяльність.

Аналіз оперативно-розшукової ситуації також є підґрунтям її оцінки та моделювання різних варіантів розвитку подій. Тобто фактично відбувається тактичне оперативно-розшукове прогнозування [16], результати якого використовують для визначення засобів діяльності (приймів, способів, знарядь) та особливостей їх застосування, тобто для оперативно-тактичного планування.

Перехід теоретичної (розумової) діяльності у практичну площину відбувається у процесі реалізації планів. При цьому суб'єкти ОРД використовують як заплановані засоби діяльності (прийоми, способи, знаряддя), так і ті, що застосовуються у зв'язку зі змінами оперативно-розшукової ситуації. Названі прийоми та способи становлять основу будь-яких ОРЗ [9, с. 4]. Ці прийоми (способи) можуть бути елементами зазначеної вище системи наукових положень і рекомендацій. Проте вони можуть і не мати під собою наукового підґрунтя, а бути винайденими та успішно апробованими практикою. Як зазначав Р.К. Безруких, оперативно-тактичні норми та рекомендації у концентрованому вигляді відображають основні висновки із багатого практичного досвіду оперативних підрозділів [4, с. 64].

Перехід теоретичної (розумової) діяльності у практичну площину зумовлює потребу в юридичній оцінці дій оперативних працівників: тактичне прогнозування та планування не можуть завдати шкоди правам і свободам громадян, а втілення в життя задумів оперативних працівників, звичайно, може. Тому дії оперативних працівників з подолання опору діяльності, що засновані на результатах інтелектуальних операцій, мають виконуватися лише в межах, дозволених законом, і виключно для досягнення мети та виконання завдань ОРД. Лише у такому разі тактику можна вважати оперативно-розшуковою, а відповідні дії оперативних працівників — законними.

Отже, оперативно-розшукова тактика — це система інтелектуальних (розумових) операцій і практичних дій суб'єктів ОРД із запобігання ймовірному опору, а також подолання або нейтралізації фактичного опору власній діяльності з виконання юридичних обов'язків і реалізації прав, передбачених законом. При цьому підґрунтям зазначених інтелектуальних (розумових) операцій має бути система положень, вироблених наукою. Тобто оперативно-розшукова тактика як і криміналістична може розглядатися у двох аспектах: як практична діяльність і як розділ відповідної науки (теорії ОРД). Особливістю оперативно-розшукової тактики як системи наукових положень є те, що вона ґрунтується насамперед на вивченні практики. Такий підхід відповідає баченню і теоретиків (М.А. Шматов розглядає ОРД як джерело становлення та розвитку її теорії [17, с. 6]), і практиків (А.Є. Івахін

та П.Я. Пригунов вважають, що в ОРД найважливішою є практика, на основі аналізу якої розробляють правила проведення певних заходів, а також теорія, розвиток якої нерозривно пов'язаний з практичною діяльністю [18, с. 4]).

З огляду на визначення оперативно-розшукової тактики як засобу запобігання (нейтралізації, подолання) ймовірному опору діяльності суб'єктів ОРД важливим елементом дослідження тактики ОРЗ і відповідних негласних слідчих (розшукових) дій є вивчення конспірації злочинної діяльності [19, с. 56], адже її вважають засобом протидії роботі правоохоронних органів із запобігання злочинам, їх виявлення, припинення та розкриття [20, с. 30].

Науковці здебільшого розглядають конспірацію як принцип оперативно-розшукової, розвідувальної та контррозвідувальної роботи відповідних державних органів. Водночас проведене дослідження [21] надає вагомі підстави для висновку про те, що у широкому розумінні конспірацію слід розглядати як систему заходів, суб'єктом яких є таємно створена організація. Метою конспірації є приховування факту існування цієї організації, змісту її фактичної діяльності та персональних даних членів, завданням — створення в іншій стороні хибних переконань про відсутність змови та дій з реалізації її мети. Дії суб'єктів конспірації передбачають охорону таємниці та дезінформацію супротивника.

У структурі конспірації можна виокремити два взаємопов'язаних блоки: перший — запобігання витоку даних про злочинну діяльність і причетних до неї людей, другий — дезінформація приватних і посадових осіб.

До першого блоку можна віднести організацію структури злочинного формування (В.П. Бахін і Н.С. Карпов слушно зауважують, що організовані злочинні співтовариства будуються за принципом органів розвідки, який забезпечує їх невикриваність, а у випадку «провалу» будь-якої окремої частини (найчастіше, безпосередніх виконавців) — мінімізацію витрат і швидке відновлення структури організації [15, с. 123]), збереження таємниці його членами, а також режимні та контррозвідувальні заходи.

Контррозвідувальні заходи можуть бути диференційовані за трьома основними напрямками:

- запобігання введенню до злочинного формування, а також виявлення вже введених туди оперативних працівників чи осіб, які з ними співпрацюють;
- протидія оперативно-технічним заходам правоохоронних органів;
- протидія візуальному спостереженню за членами організованого злочинного формування.

ОРД здійснюється переважно негласними методами, а отже, конспірація є основним засобом протидії ОРЗ. Водночас протидія досудовому розслідуванню може активно здійснюватися й іншими способами, оскільки протидія сторін переходить у відкриту фазу (наприклад, вплив на посадових осіб, уповноважених прийняти рішення у кримінальному провадженні, через підкуп, шантаж (у тому числі адміністративний тиск), фізичне усунення, а також викрадення та/або знищення отриманих слідством доказів тощо).

Ще однією особливістю, яка відрізняє криміналістичну тактику від оперативно-розшукової, є тактичний вплив суб'єкта на психіку об'єкта з метою спонукання його до певних вольових дій, зумовлених вирішенням завдань кримінального судочинства (для слідчих (розшукових) дій, під час проведення яких не може бути

протидії, предметом дослідження слід вважати не тактику, а методику, алгоритм). Окремі ОРЗ (оперативне опитування, оперативна установка, оперативне впровадження, оперативна комбінація тощо) дійсно передбачають вплив суб'єкта на психіку об'єкта для досягнення потрібного результату. Проте інші ОРЗ, зокрема такі, що за змістом збігаються з відповідними НСРД (візуальне спостереження за особою, річчю або місцем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; зняття інформації з електронних інформаційних систем тощо), взагалі не передбачають контактів суб'єктів і об'єкта. Завдяки використанню засобів конспірації ОРД останній взагалі не має здогадуватися, що його дії вивчають і фіксують правоохоронці. Водночас об'єкти ОРЗ з огляду на власну злочинну діяльність усвідомлюють, що вони становлять інтерес для правоохоронних органів, а тому часто вживають заходів конспірації.

Ще однією відмінністю криміналістичної тактики є те, що її застосовують під час провадження слідчої діяльності (слідча тактика), діяльності із захисту (тактика захисту), діяльності з обвинувачення (тактика обвинувачення) [3]. Оперативно-розшукову тактику застосовують лише у межах ОРД та, як свідчить сучасна практика, у межах НСРД як окремого спектру слідчої діяльності.

Отже, спільними ознаками криміналістичної та оперативно-розшукової тактики є:

- наявність суб'єкта та об'єкта, що мають протилежні інтереси;
- завдання суб'єкта, що передбачає подолання протидії об'єкта (реальної чи ймовірної) або спонукання його до певних дій (за відсутності явної протидії);
- розгляд обох тактик у двох аспектах: як способу практичної діяльності та як розділу відповідної науки.

Основним критерієм розмежування криміналістичної та оперативно-розшукової тактики є їх призначення для обслуговування двох взаємопов'язаних, але різних державно-правових інститутів: кримінального процесу та ОРД. Тому суб'єктами криміналістичної тактики можуть бути слідчий, прокурор, захисник, а також працівники уповноважених оперативних підрозділів (при виконанні доручень слідчого, прокурора), а суб'єктами оперативно-розшукової тактики — винятково суб'єкти ОРД. У частині проведення НСРД криміналістична тактика має бути сформована на основі оперативно-розшукової тактики з урахуванням мети, завдань та юридичних умов слідчої діяльності.

Додатковим критерієм розмежування змісту досліджуваних понять є те, що оперативно-розшукова тактика спрямована на подолання опору, що чиниться у формі конспірації злочинної діяльності, а криміналістична тактика — на подолання протидії, що, крім конспірації, має інші форми (підкуп, шантаж (у тому числі адміністративний тиск), фізичне усунення, а також викрадення та/або знищення отриманих слідством доказів тощо).

Із запровадженням інституту НСРД ознакою криміналістичної тактики не можна вважати вплив суб'єкта на психіку об'єкта з метою спонукання його до певних дій, зумовлених вирішенням завдань кримінального судочинства, оскільки значна частина НСРД не передбачає такого впливу.

Перспективи подальших наукових розвідок за цим напрямом стосуються розробки основ криміналістичної тактики діяльності оперативних підрозділів у межах кримінального процесу та визначення тактичних засад окремих НСРД, у тому числі під час розслідування різних видів злочинів.

Список використаної літератури

1. *Погорецький М.А.* Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення / М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. — 2014. — № 2 (33). — С. 137—141.
2. *Колесник В.* Негласні слідчі дії для слідчого — «золоте дно», яке адвокат здатен перетворити в пекло [Електронний ресурс] / В. Колесник // *Закон і бізнес*. — 22.08.2014. — Вип. 32-33. — Режим доступу : <http://zib.com.ua/ua/prin>.
3. *Погорецький М. А.* Криміналістична тактика: щодо визначення поняття [Електронний ресурс] / М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва // *Часопис Національного університету «Острозька академія» (серія «Право»)*. — 2012. — № 1 (5). — Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/-12pmasvp.pdf>.
4. *Бакутин Ю.А.* Общие положения тактики оперативно-розыскной деятельности / Ю.А. Бакутин, А.Е. Четин // *Актуальные проблемы оперативно-розыскной деятельности*. — Омск : Омская высшая школа милиции МВД СССР. — 1986. — С. 100—111.
5. *Безруких Р.К.* Проблемы оперативно-розыскной тактики и пути их решения / Р.К. Безруких // *Оперативно-розыскная работа : матер. теорет. семинара*. — М., 1997. — С. 64—66.
6. *Бирюков Г.М.* Оперативно-розыскная тактика : теоретическое осмысление понятия, содержание и структура / Г.М. Бирюков // *Проблемы совершенствования законодательства и практика его применения с учетом прогноза преступности : прил. к сб. межд. науч.-практ. конф. (Луганск, 20—21 мая 1999 г.)*. — Луганск : РИО ЛИВД МВД Украины, 1999. — 54 с.
7. *Євтушок В.П.* Правові та організаційні засади оперативно-розшукової тактики : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Євтушок В.П. — К., 1999. — 196 с.
8. *Душейко Г.О.* Організаційно-тактичні основи реалізації оперативно-розшукової інформації в стадії порушення кримінальної справи : дис. ... кандидата юрид. наук : 21.07.04 / Душейко Григорій Олександрович. — Харків, 2000. — 285 с.
9. *Лукашов В.А.* К вопросу об исходных положениях теории оперативно-розыскной тактики / В.А. Лукашов, С.А. Смирнов // *Оперативно-розыскная тактика органов внутренних дел*. — М. : МВШМ, 1988. — С. 4—10.
10. *Козаченко И.П.* Тактика применения методов и средств оперативно-розыскной деятельности в профилактике и раскрытии преступлений / И.П. Козаченко. — К. : НИИРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1988. — 200 с.
11. *Оперативне розпізнавання : монографія* / [Некрасов В.А., Мацюк В.Я., Філіпенко Н.Є., Родинюк Л.В.]. — К. : КНТ, 2007. — 216 с.
12. *Оперативно-розшукова діяльність : навч. посіб.* / [Моїсєєв Є.М., Джужа О.М., Никифорчук Д.Й. та ін.]; за ред. О.М. Джужі. — К. : Правова єдність, 2009. — 310 с.
13. *Теория оперативно-розыскной деятельности : учебник* / [под ред. Горяинова К.К., Овчинского В.С., Синилова Г.К.]. — М. : Инфра-М, 2006. — 832 с.
14. *Руденко М.М.* Тактика оперативного опитування у справах про організовану злочинність / М.М. Руденко // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. — 2009. — № 21. — С. 115—124.
15. *Бахін В.П.* Тактика допиту : навч. посіб. / В.П. Бахін, В.К. Весельский. — К. : НВТ «Правник», 1997. — 64 с.
16. *Грїбов М.Л.* Прогнозування в роботі підрозділів оперативної служби МВС України / М.Л. Грїбов // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. — 2011. — № 1 (26). — Ч. 2. — С. 54—62.
17. *Шматов М.А.* Теория оперативно-розыскной деятельности в системе уголовно-правовых наук / М.А. Шматов. — Волгоград : Волгоград. акад. МВД России, 2001. — 228 с.
18. *Ивахин А.Е.* Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб: по материалам открытой печати и лит. : в 6 т. / А.Е. Ивахин, П.Я. Прыгунов. — [2-е изд. стереотип.]. — К. : КНТ, 2008. — Т. 2. — 224 с.
19. *Карпов Н.С.* Злочинна діяльність : монографія / Н.С. Карпов. — К. : Вид-во Семенка С., 2004. — 310 с.

20. Журавльов В.П. Психолого-тактичні аспекти розслідування злочинів, вчинених організованими угрупованнями / В.П. Журавльов, П.М. Муженко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2002. — № 5. — С. 29—38.

21. Грибов М.Л. Понятие и структура конспирации преступной деятельности / М.Л. Грибов // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. — Курск. — 2014. — № 1. — С. 51—53.